

ЯК НАРОДИЛИСЯ СЛАВНОЗВІСНІ «ЗАПОРОЖЦІ»

Історія створення картини І.Ю. Рєпін „Запорожці пишуть лист турецькому султану”

Між Д. І. Яворницьким та І. Ю. Рєпіним ще здавна склалась тепла й сердечна дружба. Зустрічі й листування між ними тривали сорок чотири роки, їхня плідна дружба, що переросла в щирі й сердечні взаємини, має свою цікаву історію.

Яворницький, як відомо, був земляк великого художника. Обидва вони народилися й вирости на Харківщині. Але вперше зустрілися вони в Петербурзі 1887 року. Тут щороку святкували річницю Т. Г. Шевченка, і на яку збиралось українське земляцтво. Святкували річницю й цього року. Коли Дмитро Іванович прибув на вечірку, Рєпін, побачивши молодого історика, підійшов, і вони міцно потиснули один одному руки. Потім сіли поряд і між ними зав'язалася щира й невимушена розмова. Говорили про Україну, Запорозьку Січ, розпитували один одного, хто над чим працює.

Приводом до розмови й знайомства був легендарний лист запорозьких козаків до турецького султана. Рєпін сказав Яворницькому, що надумав намалювати запорожців, коли вони зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний наказ припинити наскоки на Крим.

Вперше про цей сміховинний лист запорожців Рєпін почув 1878 року в мальовничому маєтку Абрамцево під Москвою, який належав Саві Мамонтову, що дуже кохався в мистецтві.

До гостинного господаря часто збиралися талановиті письменники, вчені, художники, артисти. Ввечері вони цікаво розмовляли про мистецтво, співали, грали, читали свої твори. Саме тут Рєпін і почув про листа запорожців до султана. Він зразу ж уявив собі цю сцену, уявив той гомеричний регіт від дошкульних, солоних дотепів і олівцем нарисував запорожців, що заходяться від реготу.

Ідею художника — увічнити запорожців на полотні — гаряче підтримали його друзі. Історик М. Костомаров, який вивчав запорожців, розробив маршрут, і Рєпін з юним художником В. Серовим помандрував навесні 1880 року на Запоріжжя. Щоб на власні очі побачити місця Січі, зібрати потрібний матеріал та відшукати поміж українцями характерних типів для свого малюнка. І ось перед ним Дніпро-Славути, негмонні пороги, острів Хортиця. Довго вони блукали по острову, знаходили там мідні гудзики, бляхи, старовинні гроші, порохівниці, іржаві шаблюки. Після Хортиці Рєпін вирушив слідами січовиків — у Капулівку, Покровське. Тут він зустрів справжніх нащадків запорожців. У своїх малюнках художник відтворював риси їх волі, природний розум, відвагу, велич, дошкульний гумор. У Капулівці Рєпін заніс до свого альбому й могилу Івана Сірка. Побував художник у запорозьких селах Грушівці, Старих Кодаках, відвідав усі запорозькі церкви, де знайшов чимало старовинних речей, які перейшли сюди з Січі, робив ескізи натовпу людей, які збиралися на Олександрівській пристані. Завітав, нарешті, і в село Качанівку — українське Абрамцево, де його ласкаво прийняв великий колекціонер Тарновський. Там він побачив багатющу колекцію запорозької старовини, що стала для художника у великій пригоді.

І восени 1880 року Рєпін повернувся до Москви. Тоді ж таки, в жовтні, до нього в майстерню зайшов Л. М. Толстой. Цей візит дав художникові новий напрямок в його малюнку. Оглянувши «Запорожців», Толстой помітив, що цей малюнок поки що являє собою тільки етюд, невеличкий художній твір, який відображає випадковий епізод з життя запорожців. Насправді ж задум повинен бути набагато ширший: цей твір, на думку Толстого, має бути більш значущим. Треба, щоб була відбита головна думка художника-реаліста: високе почуття національної гідності й гордості, непереможний запорозький дух, його сила.

Розумні й справедливі зауваження Толстого змусили Рєпіна задуматися. Художник сприйняв їх з широю вдячністю і зразу ж узявся переробляти ескіз. Він збільшує його формат, збільшує число дійових осіб, переставляє окремі постаті, створює враження великих зборів козаків.

Ескіз цієї картини художник уже намалював, але для великого полотна йому ще багато чого бракувало. Крім того, він побоювався критики такого знавця Запорозької Січі, як Яворницький.

Рєпін запросив Дмитра Івановича до себе, щоб показати йому ескіз майбутньої картини. Через деякий час Дмитро Іванович прийшов до майстерні Рєпіна.

Перша зустріч у майстерні художника, про яку вони наперед умовилися, хвилювала обох: Яворницькому, закоханому в запорожців, хотілося скоріше побачити степових лицарів, а Рєпіну не терпілося дізнатися, що ж скаже знавець Запорозької Січі? Чи не осудить ескіз картини? Побоювання були марні. З першого ж погляду картина Яворницькому сподобалася. Він щиро захопився, хвалив автора за вдалий сюжет, за його чудовий задум.

— Глянув я на цей ескіз,— казав Яворницький,— і сам зайшовся сміхом! «Святе діло ви робите, любий Ілля Юхимович. Пишіть велику картину!»

Дмитро Іванович запропонував Рєпіну все, що потрібне було для цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, свою колекцію зброї, жупани, чоботи, люльки, сулію з горілкою, яку викопав у запорозькій могилі, навіть череп, знайдений на Чортомлицькій Січі. Віддав також фотознімки запорозького прапора, старих картин і дніпрових порогів, фото нащадків запорозьців — дніпровських лоцманів. Але цим не обмежився завзятий історик. Віі багато приводив до художника своїх земляків та знайомих — прототипів, як позували йому під час створення картини, їх постаті й риси обличчя скидалися на запорозьких козаків. Це була найголовніша й найдорожча допомога Рєпіну.

Ілля Юхимович гаряче взявся за роботу. Працював він над «Запорозжцями» понад 12 років (з 1880 по 1891 р.). На великому полотні одна за одною з'являлися все нові й нові козацькі постаті. Вони здавалися Дмитро Івановичу прекрасними, а художник запевняв, що до них треба ще «тросі доторкнутися пензлем». Доторкнеться — і зовсім інакше виходить, краще виразніше.

Яворницький став частим гостем у майстерні Рєпіна, а водночас і на тхненником та добрим порадиником. Відтоді все більше й більше міцніла дружба між істориком і художником. Майже щонеділі Дмитро Іванович бував у Іллі Юхимовича, а той по суботах заходив вечорами до Яворницького, коли там збиралася петербурзька українська молодь — співаки, музики, артисти художники. Ці зустрічі Дмитро Іванович називав жартома «збіговиськами» що дуже сподобалося землякам, і незабаром це слівце помандрувало з столиці імперії на Україну.

Але перше ніж докладніше оповісти про створення «Запорозжців», повернімося до історії, один момент якої ліг в основу задуманої картини.

1675 року турецький султан Мохамед IV зажадав від запорожців, що вони припинили наскоки на землі кримського хана, який був у васальній залежності від нього. Було це після відомого перемир'я між Польщею і Росією 1667 р. в селі Андрусові біля Смоленська, коли укладено договір між цими державами, за яким поділено Україну. Правобережну повернуто Польщі, а Лівобережна Україна з Києвом та його околицею одійшла до Росії. Розділена надвоє Україна перший час управлялася двома гетьманами — правобережним і лівобережним, поки внутрішні чвари та повернення польське шляхти на Правобережжя не знищили зовсім тут козацький устрій і влада гетьмана. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1627— 1698 рр.), мріючи за турецькою допомогою об'єднати під своєю булавою обидві частини України, став під протекторат султана Мохамеда IV. Проти цього рішуче повстала Запорозька Січ на чолі з своїм славним кошовим Іваном Сіркком, запеклим ворогом турків і

татар, з якими він безнастанно воював, не вважаючи ні на які політичні комбінації Дорошенка та його однодумців. Саме на цей час припадає і можливе звернення султана Мохамеда IV до запорожців і легендарна відповідь йому січового козацтва. Архіви не зберегли оригіналу широко відомого листа-відповіді запорожців турецькому султанові, якого, мабуть, насправді ніколи й не було в практиці дипломатичних зносин Січі з іноземними державами. Гострі й дошкульно-образливі вислови, якими сповнені варіанти цього листа, не відповідають тодішнім правилам дипломатичного листування, що звичайно відбувалося латинською мовою з додержанням усіх вимог чемності. Латинську мову знали не тільки канцеляристи Січі та гетьмана, але й козацька старшина, натяк про що ми читаємо в «Тарасі Бульбі» Гоголя; а окремі гетьмани й кошові отамани Січі так добре володіли латиною, що вільно промовляли нею під час офіційних переговорів.

Усе це не перечить тому, що запорозьке козацтво, яке любило круті жарти й дотепи, могло порядком розваги не раз складати такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилалося кудись далі січового коша.

Хоч самий лист-відповідь у всіх своїх варіантах є, видимо, пізніший літературний витвір, а не історичний документ, проте він добре відбиває вдачу й дух тих одчайдушних і самовідданих вояків, які, за висловом Репіна, «прирекли себе... на захист усіх дорогих інтересів своєї вітчизни».

Текст цього листа експонується й досі в Дніпропетровському музеї, і коло нього завжди буває людно й весело.

Для Репіна-художника цей лист мав значення також не стільки за своєю документальною вірогідністю, скільки як уявний відбиток епохи, її подій та Звичаїв. Звісно художник не міг обмежитися, готуючись малювати свою картину, текстом цього листа, як не обмежився він і зразками зброї та одягу, що передавав йому Яворницький. Репіну треба було ще подивитися на ту землю, де гула колись козацька слава.

Він тричі приїздив на Україну та Кубань. Одного разу він їздив на Кубань з Яворницьким, де зустрів козака-станичника Василя Олешка. В його обличчі художник побачив риси, схожі з уявленим образом Івана Сірка. Зібрані матеріали дали змогу створити величезний фонд художніх фрагментів, які потім так щедро прикрасили його «Запорожців». Як згадує Корні Іванович Чуковський, Репін самих тільки етюдів до «Запорожців» мав у своїх альбомах кілька сот, більшість з яких попали за кордон, звідки назад уже ні повернулися.

Яворницький допоміг Репіну увічнити одну з славних сторінок історії України, вивчити життя, звичаї народу та познайомив його ближче з самим народом.

З кожною поїздкою робота над картиною відновлювалася, художник працював чимраз з більшою енергією та запалом.

З особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз майбутніх «Запорожців». Саме цей закінчений ескіз (олія) Репін подарував 1887 року своєму порадникові й помічникові Д. І. Яворницькому.

Дмитро Іванович пишався ескізом «Запорожців», вважав його за «найдорожчий скарб». На жаль, з цим подарунком історикові довелося незабаром розпрощатися. Репін, напевне, побоювався, що цей ескіз ще до завершення картини може потрапити до чужих рук і тоді сюжетом «Запорожців» скористується інший художник. Він звернувся до Яворницького, пропонуючи про дати ескіз Третьякову.

Саме в цей час Яворницький хворів, був у великій нужді, навіть нічий було йому сплатити борг за друкування «Вольностей запорожских козаков». Після довгих умовлянь Яворницький погодився з Репіним і продав ескіз «Запорожців». Третьяков вивісив його в своїй відомій галереї в Москві.

На знак поваги до свого побратима Д. І. Яворницький подарував йому один з найвидатніших творів «Запорожжє в остатках старини й преданнях народа», виданого 1888 року в Петербурзі.

Цінність цієї книги полягає в тому, що її ілюстрував сам Репін. Там є такі його малюнки, як запорозька кобза, баклажки, кинджал, шабля, сволок і лутки запорозького куреня, портрети запорожців Івана та Якова Шиянів, запорозьке вбрання тощо.

Репін високо цінував допомогу знавця Запорозької Січі в створенні своєї картини. В одному з каталогів до картини Репін зробив таке пояснення: «З подробицями історії запорозьких козаків можна познайомитися по книзі Д. І. Яворницького «Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю».

В своїх спогадах Дмитро Іванович так розповідає про персонажі картини:

„Унизу, в самому куточку, з лівого боку, сидить на землі по-турецьком” пресимпатичний хлопчик, років семи-восьми; малий джура, тобто зброносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому блищать дрібні й густі зубки. Він набиває тютюном люльки для козаків і заливається милим дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана: «козолуп, різницька собака кобиляча с...а, нашого бога дурень». Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чорними довгими вусами, з великим оселедцем (чубом), закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Цюнглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака, що сів біля столу без сорочки, за Цюнглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лица і якось «по-панському» посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глинки. Далі за Глинкою, стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилицуватим, як у негра лицем і з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим рудий, як вогонь, москаль Нікішка,— кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі в цього щербатого найуїдливіший сміх».

Цікава історія цього прототипу. Якось Релін переправлявся з Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же переправлявся й поміщик В. Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на кучера Тарновського — Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік з кількома зубами в роті. Коли він сміявся, Ілля Репін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адже саме з таким веселим сміхом мав бути козак на його картині, де запорожці складають листа до султана. Ілля Юхимович швидко розгорну альбом і зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був удалий фрагмент до задуманої картини.

За Нікішкою виглядає обличчя студента-татарина, якому художник «за позичив» білі, густі, міцні зуби з запорозького черепа, викопаного в могилі біля Січі.

Спереду, праворуч студента-татарина, височить важка кремезна постаті у червоному жупані, в смушевій шапці і з шаблюкою збоку. Це професор петербурзької консерваторії А. І. Рубець

За спиною Рубця стояв такий гладкий козак, з таким випнутим наперед черепом, що здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом його зняв художник з картини й поставив іншу постать, спиною до глядачів, у сірому кобеняку, з так званою «богородицею» на спині, з відкритою голеною головок і з чубом, піднятим догори.

Спереду А. І. Рубця сидить славетний кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом попереду. Сірка художник малював з популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М. І. Драгомирлова.

Далі висувається наперед типове обличчя бурсака, який не витримав у бурсі суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У нього ні вусів, ні чуприни на голові немає; чорне густе волосся підстрижене під макітерну. Це художник П. Д. Мартинович, який народився на Полтавщині.

А ось до голови Мартиновича схилив свою голову козак у високій чорній шапці, схожій на ту, що носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік з похмурим поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, що їх щедро сипле козацьке товариство турецькому султану. Для цієї постаті позував В. В. Тарновський, відомий колекціонер української старовини, владар кречудесної Качанівки, Чернігівської губернії, в якій бували Гоголь, Шевченко, Костомаров, Глинка й сам Репін.

Поряд з Тарновським — дідок з вусами, низько підчекриженими, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко, як вершу, розкрив рота, куди направляє люльку, якою, в разі потреби, можна і череп розтрити. Він увесь заходиться сміхом, аж очі заплющив. Його малював Репін з випадкового обличчя на пристані коло міста Олександрівська (нині Запоріжжя)».

Картину ще не було закінчено, як до Яворницького прийшов Репін. Це було перед Різдвом. Вдарили великі морози.

- А я до вас!
- Що сталося?
- Їдьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.
- Ілля Юхимович, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.
- Ні, ні! Я від вас не відстану! Кому ж бути писарем, як не вам?

Яворницький довго опирався, але під кінець згодився, і вони поїхали до Репіна.

Майстерня художника в той час була на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Коли вони ввійшли, Ілля Юхимович глянув на Яворницького й сказав:

- Що це ви такий похмурий?
- В дорозі промерз.

Тоді Репін вийшов у сусідню кімнату, виніс звідти якийсь журнал з смішними карикатурами й поклав на стіл перед Яворницьким. Той глянув на якусь карикатуру й посміхнувся.

- Стривай, стривай! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як на картині Яворницький уже сидів за столом у ролі січового писаря.

Писар — одна з центральних постатей картини. Його лукава посмішка пробігає по всьому обличчі, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямки коло щільно стулених губ. З усього видно, що це особа хитра і, як кажуть, сам собі на умі. Писар добре чує всі ці круті дотепи й ущипливі, дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері довгим гусячим пером.

Треба було ще посадити когось на стіл, на вільне місце, проти писаря, спиною до глядача. Репін уже наперед продумав, якою саме має бути ця постать. Потилиця повинна бути неабияка, а триповерхова, її не слід шукати ні в селах, ні в робочих кварталах — тільки в панських хоробах. І тут Репін пригадав, у кого є така потилиця.

- Ви знаєте, хто може бути придатний на таке місце?
- А хто?
- Георгій Петрович Алексеев. Коли він був у вас, я до нього добре придивився. Сам він низенький, огрядний, дебелий, голова велика, голомоза, а потилиця така, що треба сто років,

щоб її наїсти. Попросіть його, щоб він дозволив мені зарисувати його спину й потилицю. Коли ви його побачите?

— Можу хоч і завтра.

— Так будь ласка! Я готовий написати йому безкоштовно його портрет, аби тільки він дозволив зарисувати для картини його потилицю...

Коли другого дня Яворницький передав Алексеєву прохання Рєпіна, той категорично відмовився.

— Що це, на посміх майбутнім нащадкам? Ні!

Яворницький поспішив повідомити Рєпіна про цю відповідь. Але Рєпін усе ж таки наполягав упросити Алексеєва.

— Та влаштуйте ж це як-небудь! Чи вже ви, при вашій винахідливості, не придумаєте, як це зробити?

— А може, його спокусити старовинними монетами, він же нумізмат? — спитав Яворницький.— Зробимо це так: Георгій Петрович запросить нас до себе на сніданок. Після сніданку ми підемо втрьох до його кабінету, я витягну з кишені кілька старовинних монет, і ми будемо розглядати їх в лупу, а ви сядете за спиною і тихенько занесете до своєї книжечки його триповерхову потилицю безкоштовно.

Так вони й зробили. З квартири Алексеєва вони вийшли разом.

Минув час. Картина «Запорожці» була закінчена й виставлена в Третьяковській галереї. Генерал приїхав до Москви. Яворницький запропонував йому й Рєпіну піти в Третьяковську галерею. Підійшли до картини.

— А гляньте, Георгію Петровичу,— сказав Яворницький,— така, як ваша, потилиця.

— Як же ви насмілилися зробити це без мого дозволу? Коли ж це ви встигли змалювати?

Рєпін засміявся.

— Це тоді, коли ви уважно розглядали монети.

— Ну, гаразд, тепер уже нічого не вдієш. У мене до вас прохання: не кажіть більше нікому, що це моя потилиця,— засміюють старого дурня.

Вони пообіцяли, проте частенько і Рєпін, і Яворницький «по секрету» розповідали, з кого й що саме намальовано в цій картині.

Багато Рєпін зробив ескізів, щоб використати їх на майбутньому полотні. Один з таких альбомів є і в Дніпропетровському музеї. Його подарував Рєпін своєму другові Яворницькому, а трохи згодом Дмитро Іванович передав його музеєві.

Крім цього варіанта, розповідав Яворницький, Рєпін зробив другу картину. На ній уже не було багатьох постатей, але зате з'явилися нові. Писар — той же, тільки він уже старий, в окулярах. У нього одне гусяче перо в руці, а друге за правим вухом. Без сорочки вже не один козак, а два. Не було на картині козака в кобеляку, що стояв спиною до глядача. Зник козак з пов'язкою. Козак (Тарновський) вийшов на цьому варіанті виразніший. Тут він сидить без шапки, лисий; уся його постать — зосереджена увага.

Ця історична картина нелегко давалася художникові. Рєпін довго працював над кожною постаттю, роками виношуючи в своїй душі окремі образи. Інколи для якоїсь виразної постаті йому були потрібні не один, а два-три типи натурників, щоб з одного взяти вираз обличчя, зріст, а з другого — очі.

З третього — пронизливий погляд, великі вусища, усмішку тощо. Так було з головним героєм — Сірком. Портрета Івана Сірка не збереглося, тому Рєпін мусив проявити свою творчу фантазію. Довго він шукав підхожу людину для Сірка і ось навесні 1889 року Рєпіну пощастило. Він зустрівся з генералом М. І. Драгомирловим. Коли вперше його побачив, Рєпін

аж вигукнув: «Живий Сірко!» Далі навколо Сірка групувалися всі інші персонажі.

Слава «Запорожців» облетіла всю Росію, перейшла й кордони. На виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі картина мала великий успіх.

26 жовтня 1892 року Репін писав Яворницькому: «Дорогий Дмитре Івановичу! «Запорожців» моїх три дні тому купив цар. Ура!»

Картину купив Олександр III за 35 тисяч карбованців.

«Запорожці» — один з найпопулярніших творів Репіна. Численні копії і репродукції їх розійшлися по всій країні. Про популярність картини свідчить хоч би той випадок, який описав Репін у листі до Яворницького в листопаді 1929 року: «Один мій приятель привіз мені з Полтави куплену на ярмарку скульптуру — копію з відомої моєї картини... Я радію і тішусь, дивлячись на це відтворення».

Дмитро Іванович давно збирався щиро серцем подякувати Репіну за його «Запорожців». Така нагода випала. Як тільки Яворницький повернувся з Середньої Азії до Петербурга, друзі вченого вирішили вшанувати запорозького батька вечерею. Зібралися в ресторані «Большой медведь». Туди прийшли художники Репін, Сластьон, Бондаренко й багато інших діячів культури. Яворницький підвівся з крісла, щиро подякував за ту пошану, яку виявило до нього все товариство, і, звертаючись до Репіна, сказав:

— Любий і дорогий Ілля Юхимович! Ви зробили велику честь нашим предкам запорозьким козакам, а разом з ними й нам тим, що зобразили їх на прекрасній картині «Запорожці». Хто б нас знав до вашої картини? Ніхто. Ми до того були маленькі — при землі, а тепер стали вище на голови! Низенько вклоняюся вам і щиро дякую!..

Щедру допомогу Яворницького під час створення картини Репін дуже високо цинив і не залишився в боргу. В перший рік знайомства з Дмитром Івановичем Репін подарував йому дев'ять малюнків для його двотомника «Запорож'є в остатках старинних і предань народу». Деякі з цих малюнків Репін зробив спеціально як ілюстрації до цього видання, яке йому дуже сподобалося.

Дмитро Іванович у передмові до першого тома писав: «Автор не може не висловити щирої подяки глибоко шановному Іллі Юхимовичу Репіну, що подав до цього твору кілька малюнків з власної колекції і не відмовив у добрих порадах під час вибору їх до видання».

*За матеріалами книги «В пошуках скарбів» І.М. Шаповал,-
Вид. «Дніпро», Київ, 1965 р.*